

Jacob
Mikanowski

SBOHEM,
VÝCHODNÍ
EVROPO

Intimní dějiny
země, která nebyla

Host

Jacob Mikanowski

**SBOHEM,
VÝCHODNÍ
EVROPO**

**Intimní dějiny země,
která nebyla**

**přeložila
Irena Steinerová**

Brno 2024

**Jacob
Mikanowski**

**SBOHEM,
VÝCHODNÍ
EVROPO**

**Intimní dějiny
země, která nebyla**

Automatizovaná analýza textů nebo dat
ve smyslu čl. 4 směrnice 2019/790/EU
je bez souhlasu nositele práv zakázána.

Vychází s finanční podporou Ministerstva kultury ČR

Goodbye, Eastern Europe

Copyright © 2023 by Jacob Mikanowski

All rights reserved

Published by arrangement with Frances Goldin Literary
Agency, Inc. through Kristin Olson Literary Agency s.r.o.

Cover picture © University of Washington Libraries,
Special Collections, Darius Kinsey, photographer, D. Kinsey 8G

Cover picture: reproduction of a photograph from

Martin Wágner's project Negativy z popelnice

Map by Mapping Specialists, Ltd.

Translation © Irena Steinerová, 2024

Czech edition © Host – vydavatelství, s. r. o., 2024
(elektronické vydání)

ISBN 978-80-275-2518-8 (PDF)

ISBN 978-80-275-2519-5 (ePUB)

ISBN 978-80-275-2520-1 (MobiPocket)

**Mým rodičům,
prvopočátku
všeho,
a
Nik,
která to celé
umožnila**

Obsah

Mapy	011
Prolog	017
<u>ČÁST PRVNÍ: NÁBOŽENSTVÍ A VÍRA</u>	<u>025</u>
1. Pohani a křesťané	026
2. Židé	048
3. Muslimové	068
4. Kacíři	088
<u>ČÁST DRUHÁ: ŘÍŠE A NÁRODY</u>	<u>107</u>
5. Říše	108
6. Národy	140
7. Kočovníci	164
8. Národnosti	186
<u>ČÁST TŘETÍ: DVACÁTÉ STOLETÍ</u>	<u>209</u>
9. Moderní doba	210
10. Proroci	232
11. Válka	254
12. Stalinismus	276
13. Socialismus	302
14. Oteplování vztahů	324
Epilog	349
Poděkování	365
Seznam vyobrazení	369
Poznámky	370
Rejstřík	391

Východní Evropa, cca 1648

Východoevropské říše v roce 1815

0 300 mil
0 300 kilometrů

Východní Evropa, 1921–1939

Východní Evropa, 1949–1990

Východní Evropa v roce 2022

Prolog

Tohle je historie místa, které neexistuje.

Žádná východní Evropa už není. Nikdo odtud nepochází. Lidé jsou z jednotlivých zemí: ze Slovenska, Lotyšska, Bulharska. Nebo z měst: ze Sarajeva, Lodže, Mariupolu. Občas o sobě mluví jako o obyvatelích nějaké oblasti či kraje: borových lesů Mazovska, deštěm zmáčeného Maramurešského pohoří nebo holých skal Albánských Alp.

Nikdo z nich by však o sobě nikdy neřekl, že je Východoevropan. Termín „východní Evropa“ je pohodlná berlička pro cizince, všeobecný pojem, pod nějž se schová celá řada stereotypů. Některé z nich — chudoba, zločinnost, etnické sváry — jsou skutečně škodlivé. Jiné jen smutné. Jednoho mého přítele, profesora polské a německé historie, se jeho student zcela vážně zeptal, jestli je pravda, že východní Evropa je šedivá a nikdo se tam nikdy nesměje.

Vzhledem k podobným negativním konotacím není divu, že s ní nechce mít nikdo nic společného. Východní Evropa ztrácí pozice i ve světě mezinárodních vztahů. V posledních třiceti letech se této nálepky zbavuje jedna země za druhou. Již před pádem Berlínské zdi se Česká republika, Slovensko, Maďarsko i Polsko prohlašovaly za součást střední Evropy. Pobaltské republiky, k nimž patří Litva, Lotyšsko a Estonsko, se přiklonily k severu a v současnosti se hlásí spíš k „nordické“ zóně. Země po obou stranách Balkánského poloostrova, od Černé Hory až po Rumunsko, se v závislosti na své poloze označují jako jadranské nebo černomořské.

S takovým počtem odpadlíků je východní Evropa prakticky mrtvá záležitost. A přesto ještě donedávna byla její existence zcela evidentní a nezpochybnitelná. Pamatuji na doby, kdy bylo na první pohled jasné, že jste na Východě. Když jsem v roce 1986 vystoupil z letadla na Chopinově letišti ve Varšavě, rázem jsem se ocitl v realitě zcela odlišné od předměstí v Pensylvánii. Podobně jako ostatní země za železnou oponou tento svět fungoval podle vlastních pravidel. V tehdejší Varšavě jste v prodejně nesehnali šunku, ale lidé stáli ve frontě na nové překlady zahraniční literatury. Nikdo nevolil, ale všichni neustále

mluvili o politice. Dokonce i vzduch byl cítit jinak: spaliny hnědého uhlí v zimě, chladivé výpary z nemyté dlažby podchodů v létě. Dodnes mě kterýkoli z těchto pachů okamžitě přenesl do ztracené říše mého dětství.

Tím, co tenkrát východní Evropu definovalo a zároveň drželo pohromadě, byl komunismus. Před epochální změnou, kterou přinesly revoluce v letech 1989 až 1991, spadl celý ten obrovský kus kontinentu od Estonska na severu po Albánii na jihu, od Ukrajiny na východě až po Československo na západě, pod vládu rudé hvězdy.

Kořeny jednoty celého území však sahají mnohem hlouběji.

Východní Evropa má jeden typický rys, jímž se odlišuje od západní Evropy na jedné straně a zbytku Eurasie na druhé. Její základní a určující charakteristikou je různorodost — rozmanitost jazyků, etnické příslušnosti, a především víry.

Na samém počátku se východní Evropa lišila od zbytku Evropy tím, že představovala náboženskou hranici. Pohanství tu přetrvávalo déle než jinde na kontinentu a hluboce se otisklo do folkloru i lidových tradic. Když nakonec kolem roku 1000 n. l. dorazilo křesťanství, objevilo se ve dvou různých podobách — latinské a řecké —, čímž vznikl první z mnoha náboženských rozkolů na tomto území. Islám přinesli o několik století později dobytí Turci a Tataři. V roce 1492 byl už celý Balkánský poloostrov územím pod muslimskou správou (*dar al-islám*) a mešity se nacházely — a dodnes nacházejí — daleko na severu, třeba až v litevském Vilniusu.

Ve stejném roce, kdy španělští vladaři Ferdinand a Isabela nechali vyhnat ze své říše Židy, což bylo poslední z dlouhé řady podobných vysídlení, jichž se dopustily křesťanské národy Západu, Osmanská říše je pozvala, aby se usadili v jejích nejvýznamnějších městech. Tou dobou už byl Východ kolébkou evropského židovstva. Zatímco západoevropské země jedna po druhé vypovídaly Židy ze svého území, východoevropské říše je vítaly s otevřenou náručí.

Po většinu své historie se východní Evropa přelévávala přes hranice na území do té doby neobývaná nebo vytlidněná v důsledku vleklých pohraničních válek. Osídlování probíhalo v několika vlnách, což dodalo tomuto území charakter zcela odlišný od západní Evropy (nebo například většiny Ruska). Ve východní Evropě bylo běžné, že katolíci

a ortodoxní křesťané žili v těsné blízkosti Židů a muslimů. Díky překrývání různých náboženství bylo obtížné prosadit dogma jedné konkrétní víry. Východní Evropa se tudíž stala útočištěm různých náboženských odpadlíků a kacířů. Sekty a náboženské skupiny jako bogomilové, husiti, frankisté nebo alevité zanechaly hlubokou stopu v místní kultuře, stejně jako celé zástupy mágů, alchymistů a okultistů, díky nimž se východní Evropa stala špičkovým školicím centrem černé magie.

Dnes je většina Židů pryč a přítomnost islámu podstatně klesla. Praktikujících alchymistů je jako šafránu. Přesto je na mnoha místech patrné jejich dědictví. Léta jsem cestoval křížem krážem po stopách mizející náboženské plurality, od súfijských svatyň v rumunské Dobrudži až k posledním dřevěným synagogám v litevské Žmudi. Byla to má soukromá průzkumná výprava. Mé rodinné kořeny — napůl židovské a napůl katolické — obsahují střípek té dávné diverzity.

Tato kniha není rodinná kronika, ale historie naší rodiny se jejími stránkami proplétá jako stuha. Polský básník Czesław Miłosz kdysi napsal, že „poznání vlastního původu je jako kotevní lano spuštěné do hlubiny“, bez něhož „je historická intuice prakticky nemožná“.¹ Platí to i pro mě; moji předkové jsou zdrojem a východiskem všeho, co píšu.

Jako příslušník velmi malé komunity polsky mluvících Židů jsem se narodil do kultury, která již prakticky zanikla. Byl to svět sekulární židovské inteligence, která vášnivě lpěla na polském literárním dědictví, ale neschvalovala úzký vztah Polska s katolicismem a nacionalismem. Idolem mých soukmenovců byli spíš básníci a povídkáři než generálové či svatí a jejich knihovny přetékal zažloutlými hřbety emigrantských časopisů, zasílaných z Paříže.

To je však jen polovina příběhu mé rodiny. Tu druhou, křesťanskou část tvořily vzájemně neslučitelné příbuzenské větve, rozštěpené společenským postavením a profesí. Někteří byli rolníci a jiní řemeslníci. Pár jich dokonce patřilo k aristokracii a pracovali jako sloužící u královského dvora. Ačkoli tito mí předkové pocházeli z tak různorodých končin jako Maďarsko, Litva, Německo a Čechy, všichni do jednoho se považovali za Poláky. Proces, v němž se toto kolektivní povědomí utvářelo, trval staletí.

Základní dělicí linie v naší rodině vedly mezi Židy a křesťany, neurozenými a šlechtici, Poláky a Nepocháky. Byl to obecně platný vzorec.

Východní Evropa měla jedno specifikum, ve zbytku světa nevídané: kombinace náboženského vyznání, etnické příslušnosti a společenské třídy jasně vymezovala hranice povolání a kasty. Bylo běžné, že zemané, rolníci a měšťané mluvili různým jazykem a patřili k jiné víře. V důsledku toho mohli lidé bydlet vedle sebe, a přitom patřit do zcela jiného světa. Dokud platila stará tabu, zůstávali sousedé navzájem cizinci.

Spojením principu výlučnosti a animozity vznikl svět oplývající neuvěřitelnou rozmanitostí. Žádná komunita ve východní Evropě, bez ohledu na svou velikost, nebyla nikdy „čistá“. I v té nejmenší vesničce stačilo deset minut chůze, aby člověk narazil na svatostánky zasvěcené třem různým náboženstvím, jejichž kněží mluvili každý jiným jazykem. Pokud jste strávili nějakou dobu na cestách, mohli jste narazit na celou škálu různých jazyků a náboženských přesvědčení, která vyznávali nesčetní kočovníci, podomní obchodníci a další profesionální pocestní.

Tradiční společnosti východní Evropy po staletí ze všeho nejvíc připomínaly pestrobarevnou tapiserii. Diverzita nepředstavovala vedlejší produkt systému, ale byla vetkaná do samé jeho podstaty. Těsná blízkost různých náboženství a jazyků ovšem nutně nevedla k harmonii. Tento starý řád byl založený na udržování striktních hranic mezi třídami a náboženstvími. Jakmile se tyto hranice ve dvacátém století zbořily, lidé získali mnohem více svobody, zároveň však byli vystaveni novým nebezpečím. Až hrůzy druhé světové války umožnily, aby se v mé vlastní rodině začali mísit křesťané se Židy, zemané se šlechtou. Ani pak nebylo snadné překročit zažité hranice; vyrůstal jsem na historkách o příbuzných, jichž se všichni stranili nebo kteří se navzájem neviděli celá desetiletí. I to patří k běžné východoevropské realitě. Bezpočet rodin bylo rozděleno novými hranicemi, starými náboženstvími nebo honbou za protichůdnými cíli.

Moje pohnutá rodinná historie mi přinesla komplikované dědictví. Díky tomu mám tendenci nevidět příběh východní Evropy ani tak jako historii národů a států, ale spíš soupeřících náboženských systémů. Politické debaty ve východní Evropě se často točí kolem boje o svatou věc. Fašismus, komunismus a nacionalismus během dvacátého století poskytl lidem spoustu námětů k přemýšlení. Tam, kde si tyto ideologie získaly širší podporu, jim v patách kráčely náboženské modely, buď jako vzor, nebo konkurence.

Východní Evropa představovala po staletí Mekku hledačů. Nedo-
sahovala sice ekonomické vyspělosti Západu, zato byla otevřena nejruž-
nějším náboženským směrům i samozvaným mesiášům a její obyva-
telé už dlouho snili o náhlém transformačním skoku do budoucnosti.
Toužili také po zcela obyčejném osvobození.

Pro řadu revolucionářů představovalo impérium větší hrozbu
než chudoba. Svoboda pro ně znamenala vládnout v jazyce svého ná-
roda na svém vlastním území. Dosažení takového cíle ovšem nebylo
vůbec snadné, a to minimálně ze dvou důvodů. Zaprvé, sotva kterou
oblast východní Evropy obýval jen jediný národ. Zadruhé, většina
oněch národů byla poměrně malá, zatímco říše, v nichž se nacháze-
ly, byly obrovské. Boj za nezávislost pak nezřídka znamenal bratro-
vražednou bitvu proti nepřekonatelné přesile.

Východoevropané jen zřídka drželi v rukou svůj vlastní osud. Během
staletí se velká část jejich dějin psala v říšských hlavních městech — ve
Vídni, Istanbulu a Petrohradě, později v Berlíně a Moskvě. Ve velko-
městech se však ty dějiny nežily. Pro mě je východoevropskou historií
všechno, co se odehrálo mezi těmito centry moci. Východní Evropa je
slepenec malých států s komplikovaným osudem. V jejím příběhu ne-
vystupují králové či císaři ani armády Osy a Spojenců, ale spíš čeledíni,
básníci a venkovští úředníci — lidé, kteří zažívali střet říší a ideologií
přímo na vlastní kůži.

Turbulence dvacátého století poničily odvěkou strukturu východo-
evropského života. Dnes už zbývají jen nepatrné pozůstatky toho mnoho-
jazyčného a multikonfesního světa, jenž byl domovem mých prarodičů.
Jelikož se cítím být drobnou částí toho, co se zachovalo, láká mě
rekonstruovat tu dávno zaniklou různorodost, která je samým středo-
bodem východoevropanství. Pro mě ani tak netvoří jedinou identitu, jako
spíš soubor vzájemných afinit soustředěných kolem kolektivní paměti
společného soužití.

Přes všechny rozdíly však mají Východoevropané jedno společ-
né: pověsný smích přes slzy. Kvůli dlouhodobé zkušenosti s dějinami
v té nejvypjatější podobě jsme si vypěstovali mimořádný smysl pro ab-
surdno. To lze pozorovat v místní literatuře a ještě výrazněji v histor-
kách ze života, které si lidé mezi sebou vyprávějí.

Chasidští židé říkali, že nejlepší způsob, jak poznat divotvorné rabíny, je naslouchat historkám, které o nich šíří jejich žáci. Totéž platí pro východoevropské dějiny. Žít ve východní Evropě, zejména ve dvacátém století, znamenalo projít si řadou pohrom a proměn. Prostý výčet dějinných peripetií by tuto zdrcující zkušenost zredukoval na pouhý seznam panovníků a historických dat. Ale historky — příběhy, povídky a lidové písně — odhalují skutečný význam těchto událostí. Proniknou k jádru věci a dokážou vystihnout, jaké to bylo, zažívat hrůzy fašistické antiutopie, krátkou euforii a pak dlouhodobý teror stalinismu, státní bezpečnost a nedostatek zboží za pozdního socialismu či náhlou ztrátu jistoty spojenou s nástupem kapitalismu.

Pro mě jsou tyto tragikomické historky plné náhlých katastrof, nečekaných odhalení a zázračných úniků tou pravou *linguou francou* východní Evropy — společným jazykem této jinak rozbředlé identity. Sbírám je už roky. Začal jsem s tím během pobytu v Polsku a pokračoval v knihovnách, archivech i při svých četných cestách do tohoto regionu. Jsou nejlepší připomínkou, že východní Evropa není jen slzavým údolím plným utrpení, ale svěbytnou civilizací oplývající nekonečným kouzlem a zázraky.

Zde je pár příběhů, vybraných z mých zápisníků.

Úryvek filmu:² Jednou se redaktoři jistých rumunských novin podívali na oficiální fotografii Nicolae Ceaușesca s Valérym Giscard d'Estaingem a s hrůzou zjistili, že rumunský diktátor je mnohem menší než francouzský prezident, a co hůř, nemá dokonce ani nasazený klobouk. Aby tuto potenciálně fatální chybu napravili, přidělali Ceaușescuovi na hlavu klobouk. Příliš pozdě si však uvědomili, že diktátor už jeden drží v ruce. Policie okamžitě vyrazila do ulic, aby zachytila a zničila všechny exempláře novin, které se dostaly do tisku.

Ze životopisného slovníku: Po převzetí moci komunisty se albánský učenec a básník Sejfulla Malëshova stal ministrem kultury, záhy se však dostal do křížku s obávaným ministrem vnitra. Básník byl odsouzen na dlouhá léta do neblaze proslulého vězeňského lágru, odkud ho propustili poté, co ministr vnitra při další čistce dostal trest smrti. Malëshova však za svobodu zaplatil hlasem. Nemohl už dál publikovat. Nesměl dokonce ani mluvit. Dalších dvacet let pracoval jako skladový účetní v provinčním městě a už nikdy neřekl ani slovo. Když se s ním někdo snažil promluvit, sevrhel

rty a mimicky naznačil, že složil slib mlčení. Všichni ve městě znali jeho básně, ale nikdo se je neodvážil recitovat nahlas, a když básník zemřel, nikdo si mu netroufl přijít na pohřeb. Byl pochován pouze v přítomnosti své sestry, hrobníka a dvou tajných policejních agentů.³

A nakonec historka matčiny tety Jadwigy, kterou mi vyprávěla v den mých zasnub: Tetička Jadwiga se strýcem Turnowskim se třikrát snažili uzavřít sňatek. Poprvé v Minsku v roce 1940. Horko těžko dali dohromady peníze na správní poplatek. Cestou na národní výbor je doběhl kamarád Icek a celý zadýchaný je žádal, jestli by mu nepůjčili peníze, protože v obchodě zrovna dostali samovary. Teta se strýcem mu věnovali obnos našetřený na svatbu. Museli to udělat. Sňatek se dal odložit vždycky, ale kdo mohl vědět, kdy zas bude k sehnání samovar?

Podruhé se chtěli vzít o dva roky později v Tádžikistánu. Tentokrát měli peníze a už nějakou dobu spolu žili v městečku, kde se všichni znali. Když dorazili na úřad, sovětský byrokrat se divil, jak je možné, že ještě nejsou svoji, když už spolu bydlí. Prohlásil, že to udělali ve špatném pořadí — nejdřív se měli vzít a až pak spolu začít bydlet —, a odmítl je oddat.

Do třetice to bylo ve Varšavě po válce. Strýček Turnowski se dvěma svědky (jedním z nich byl Icek, který tenkrát potřeboval samovar) dorazil ve smluvenou hodinu na ministerstvo. Jadwiga se nedostavila — v práci v nakladatelství jí nedali volno. Ale tentokrát — po šesti letech — se jim to konečně podařilo. Oddávající úředník byl naštěstí ochoten podepsat oddací list v nepřítomnosti nevěsty.

Pro mě ta poslední historka dokonale vystihuje mou praradu Jadwigu i celou její generaci. Narodili se do období rozvratu a naděje, která svítila po první světové válce; přežili spoušť té druhé a přitom se jim nějak podařilo neztrácet nadhled a smysl pro humor. Měřili své dny na samovary a zmeškané schůzky stejně jako na revoluce, invaze a kapitulace. Další řádky jsou psány ve stínu jejich ohromujících životů.

ČÁST PRVNÍ
NÁBOŽENSTVÍ
A VÍRA

1.

Pohani a křesťané

Hluboké lesy plné nástrah, kde se tu a tam zatřpytí poklad: tak muselo připadat území východní Evropy běžnému Římanovi v dobách císaře Marka Aurelia. Oblasti severně od hranic impéria pro ně zůstávaly do značné míry obestřené tajemstvím. Sám Marcus Aurelius vyrazil na sever od Dunaje v roce 170 n. l., aby vedl válku proti barbarským kmenům. Právě tam, na břehu Hronu na území dnešního Slovenska, kde se utábořil se svými vojáky, začal psát *Hovory k sobě*. Toto klasické dílo stoické filozofie je možná prvním literárním počinem, který ve východní Evropě vznikl. Autor se v něm ani jedinkrát nezmiňuje o prostředí, které ho obklopuje, což by nás ovšem nemělo příliš překvapovat. Na územích za severní hranicí římské říše se totiž nenacházela žádná města, chrámy, písemnosti ani nic jiného, co by pro člověka přicházejícího od Středomoří představovalo známku civilizovaného života. Pro Římany byly tyto nehostinné a trochu strašidelné končiny zdrojem pouhopouhých dvou věcí: nekonečných hord nepřátel a lehkého drahého kamene zvaného elektrum neboli jantar.

Kdysi jsem míval tabatěrku po dědovi. Byla plná neopracovaných oranžových kousků surového jantaru, který s mým otcem nasbírali na polských plážích. Všude na jižním pobřeží Baltu, od Dánska až po Estonsko, je jantar snadno k nalezení: stačí po bouřce zajít k moři nebo vědět, kde kopat v písku. V dobách Marka Aurelia už dávno existovaly jantarové stezky, po nichž se tento drahý kámen, tak tajemně zářivý a lehký, dopravoval na pobřeží Středomoří. O století dřív, za vlády císaře Nerona, se na sever vypravil římský voják z hraničního stanoviště v dnešním Rakousku. Měl za úkol nakoupit co nejvíc jantaru, který císař potřeboval k výzdobě svého nového kolosea. Urazil stovky kilometrů na sever, až k pobřeží Baltského moře. K všeobecnému překvapení se vrátil s plnými vozy vzácných kamenů o velikosti tykve, které stačily na výzdobu

*„Slamáci” — koledníci o Velikonočním pondělí
(dziady śmigustne). Dobra, Polsko. 1916.*

1. Pohani a křesťané

celého amfiteátru, včetně ozdobných hlavic u sítí, jež chránily diváky před řáděním divokých šelem.¹

Obchodování s jantarem mezi Pobaltím a Středozeím se datuje minimálně do doby bronzové. Obchodní vztahy však v tomto případě nevedly k hlubšímu propojení obou oblastí. Tyto výpravy zanechaly ve východní Evropě jen nepatrnou stopu — sotva pár chabých pozůstatků: knoflíky z uniformy jezdeckta nalezené u polského jezera, vojenskou přilbici v litevské hrobce. A římské mince — spoustu mincí. Ty se v zemích nálezu nepoužívaly jako platidlo. Byl to poklad v pravém slova smyslu — symboly jiného světa. V ruské enklávě mezi Polskem a Litvou (v oblasti obzvlášť bohaté na jantar) se nacházejí starobylé hřbitovy, kde každý hrob obsahuje minimálně jeden lesklý mosazný ses-tercius. Tyto mince se pokládaly k hlavě nebožtíka v nádobce z kůry posvátné břízy a měly sloužit jako odměna pro baltského převozníka do říše mrtvých, jehož jméno už zmizelo v propadlišti dějin.²

Záblesk stříbra vyoraného pluhem: to je obraz dávného světa ve většině zemí východní Evropy. Jinak ticho po pěšině. Dějiny přicházejí ke slovu až s nástupem křesťanství a s nimi i psané slovo. Předtím nevíme jistě prakticky nic. Tady vládla skutečná doba temna: na sever od římské hranice prakticky neproniknutelná. Ale ani směrem na jih není snadné rozptýlit mlhu. Po pádu Západořímské říše v roce 476 následovalo několik desetiletí válek, hladomoru a epidemií. Někdy v té době přišli Slované — kde se vzali, tu se vzali, a najednou byli úplně všude.

Dnes se slovanskými jazyky mluví ve velké části Evropy, od Bulharska a bývalé Jugoslávie na jihu až po Polsko a celou oblast Ruska na severu. * Je to obrovské území, ale pouze jeho část je slovanskými mluvčími obývaná již od dávnověku. První zmínky o Slovanech se ve starých pramenech začínají objevovat koncem šestého století. Kolem roku 1000 našeho letopočtu jsou najednou všude, od severního Řecka až po hranici Finska.

* Výjimkou jsou zejména Maďaři a Rumuni (ugrofinský a románský jazyk) a pobaltské národy (Litevci a Lotyšci), jejichž jazyky patří k baltské jazykové rodině, vzdáleně příbuzné slovanským jazykům. Na okraji regionu se hovoří estonsky, což je ugrofinský jazyk, a albánsky (indoevropský jazyk, který však tvoří samostatnou větev).

Odkud se ale Slované vzali? Ta otázka trápí historiky dodnes, protože nemá řešení, jen řadu protichůdných tvrzení. Po mnoho desetiletí závisela odpověď na tom, jaké jste byli národnosti. Rusové prohlašovali, že Slované pocházejí z Ruska, Ukrajinci tvrdili, že z Ukrajiny, a Poláci zase, že z Polska. Pak na nějakou dobu zavládla křehká shoda, že pravlastí Slovanů bylo Polesí, oblast nekonečných bažin podél hranice mezi Ukrajinou a Běloruskem. Vždycky jsem si je představoval, jak se ve vysokých kožených holínkách majestátně noří z močálu, z knírů jim kape voda a jsou připraveni dobýt Soluň hned, co se osuší ručníkem.

Tento názor je dnes už poněkud přežitý. Podle nejnovější teorie je pravlastí Slovanů Rumunsko, což je trochu paradox, když se tam v současnosti žádným slovanským jazykem nemluví (rumunština je románský jazyk). Podle této interpretace měla vše na svědomí neutuchající potřeba Východořímské říše získávat stále nové pracovní síly a vysílat je do pevností podél dunajské hranice. Pro tuto teorii hovoří řada faktů, ale stoprocentní jistotu nebudeme mít nikdy. První Slované neměli mnoho významných vůdců ani žádné pečlivé kronikáře. Nepřihrnuli se jako velká voda, spíš jako několik menších říček. Slovy jednoho historika šlo o „nenápadný postup“, patrný pouze ve sporadických okamžicích ve světle slabého a mihotavého plamínku.³

Podobně mlhavý pojem máme o víře Slovanů. O jejich mytologii nebo rituálech toho víme poskrovnu — jen že byli pohaní a uctívali celý panteon bohů. Když ale přišli křesťanští kazatelé, aby vymýtili staré pohanské zvyky, nikdo nepovažoval za důležité je zaznamenat. Jedním z paradoxů náboženské historie ve východní Evropě je, že pohanství tam trvalo tak dlouho, a přece o něm skoro nic nevíme. Neexistuje žádný slovanský ekvivalent velké sbírky severských mýtů jako islandská *Edda*, keltských pověstí obsažených v knize *Mabinogi* či irského eposu *Táin*. Máme jen nesouvislé útržky, zaznamenané nepřátelsky naladěnými svědky.

Jedno z prvních takových svědectví pochází kupodivu ze Sicílie. Kolem roku 700 n. l. zajala místní milice tlupu slovanských nájezdníků. Iniciativní biskup se jich otázel, v co věří. Prostřednictvím tlumočníka mu odpověděli, že uctívají „ohně, vodu a meč“.⁴ Ještě téměř o sedm set let později vládli v Litevském velkoknížectví praktikující pohaní, kteří věřili v něco velice podobného. Obrovská říše, jež v té době zahrnovala

1. Pohani a křesťané

většinu dnešního Běloruska a Ukrajiny, byla poslední zemí v Evropě, která se vzdala staré víry. Když velkokníže Gediminas v roce 1341 zemřel, byl pochován s plnou parádou pohanského rituálního obřadu: jeho tělo bylo zpopelněno na obrovské hranici společně s jeho oblíbenými zbraněmi, otroky, psy a koňmi, k čemuž se pro pořádek přihodilo ještě pár německých křižáků. Když to celé vzplálo, ostatní pohanská knížata hlasitě naříkala a házela do plamenů medvědí a rysí drápy.

O dvě stě let později už z této pohanské víry prakticky nic nezbyvalo. Polští a litevští kronikáři si dokázali vzpomenout sotva na pár posvátných jmen. Za renesance se humanističtí učenci bavili tím, že pro své pohanské předky vymýšleli složitou mytologii. Ke starým dobrým bohům hromu, úrody a dobytka přidávali bůžky chránící vepře a manželky, boha (a bohyni) včelařství, jakož i méně významné ochránce všeho možného, od lískových oříšků až po kvasnice.

Nic z toho samozřejmě neodpovídalo skutečnosti. Prakticky všechno, co kdy bylo napsáno o původním náboženství Baltů a Slovanů, je nepravdivé. Většina se zakládá na hrstce dodatečných postřehů a svědectví nezúčastněných osob. Kromě jmen několika božstev a pár skrovných archeologických nálezů není nic jasné. Co tedy můžeme o slovanských bozích s jistotou říct? Pouze tři věci: sídlili ve stromech, promlouvali skrz koně a milovali vůni čerstvě upečeného chleba.

Pohanství pobaltských národů a Slovanů bylo „náboženstvím pod širým nebem“.⁵ Jeho skutečným chrámem byl les. Většinu svatýň představovaly háje nebo mohutné stromy, jež se těšily mimořádné proslulosti. Na ostrově na řece Dněpr stál obrovský dub, kam pocestní přinášeli obětiny v podobě šípů, masa a chleba. Ženy v Polesí ještě donedávna o Velikonocích pekly speciální chléb, který obětovaly zapadajícímu slunci, a modlily se u posvátného stromu za dobrou úrodu.⁶ Tato ozvěna tisícileté tradice se zachovala až do roku 1986, kdy oblast postihla černobylská katastrofa a přinutila obyvatele hledat útočiště jinde.

Pohanští Prusové (pobaltský národ, který ještě před starými Germány obýval území budoucího Východního Pruska) vykonávali pobožnosti v hájích posvátných dubů. Každý háj měl vlastní kněží i oběti. Sloužil jako shromaždiště, svatyně i věštitrna. Kromě kultu bohů uctívali pohani i přírodní síly a kladli otázky posvátným stromům a jezerům, nejčastěji o svých nepřátelích. Bohové k lidem promlouvali

prostřednictvím okolní krajiny, ale nejsnazším způsobem, jak se od nich něco dozvědět, bylo posadit jejich ducha na koňský hřbet. Když se Slované žijící u ústí Odry rozhodovali, zda se vypravit do války, radili se s posvátným koněm, jehož přivedli k řadě kopí zabodnutých do země. Pokud kůň kopí nepřekročil, odjeli do bitvy.⁷

S nástupem křesťanství měli pohani z jižního Pobaltí stále více příležitostí vyrazet do boje. Na celá dvě století, zhruba v letech 1200 až 1400, se totiž jihovýchodní pobřeží Baltského moře stalo dějištěm krvavé křížové výpravy. Vedli ji teutonští rytíři, řád (povětšinou) německých rytířů, kteří se právě navrátili ze Svaté země a hledali nové kolbiště, kde vybojovat svatou válku. Od severního Polska až po Estonsko kázali slovo boží „železným jazykem“, řečeno slovy Karla Velikého. Všude probíhaly líté boje. V Prusku to nakonec přerostlo ve vyhlazovací válku, která skončila zmizením svébytného pruského národa a zánikem jeho jazyka.

Christianizace zde ve skutečnosti představovala jistou formu kolonizace. V předzvěsti toho, co se v budoucnu odehraje v Novém světě, byl celý společenský řád středověké Evropy násilně transplantován na východ. Východoevropské pohanství bylo lokální náboženství, pevně spjaté s místem. Jeho vliv sahal pouze tak daleko jako tok vesnického potůčku nebo stín stromu. Křesťanství bylo naproti tomu misionářskou vírou, která se snažila změnit celý svět k obrazu svému. Útočilo ve vlnách. Nejdřív dorazili misionáři a vykáceli posvátné háje. Pak přišli křižáci, připravili kmenové stařešiny o moc a zlikvidovali jejich stoupence. Když bylo krvavé dílo dokonáno, nastoupili křesťanští feudálové a z pokřtěných pohanů, kteří přežili, udělali nevolníky.

Asi nejlepším pramenem informací o tom, jak tuto válku museli prožívat její účastníci, je *Jindřichova livonská kronika*. Jindřich Lotyšský byl saský kněz, jehož v mládí poslali na vychování do domácnosti biskupa Alberta z Buxhövdenu, jednoho z vůdců křížové výpravy do dnešního Lotyšska. V roce 1200 vyplul Albert s flotilou a vojskem z Hamburku a vylodil se na místě dnešní Rigy. Ta se měla stát jeho biskupstvím, pokud se mu ji povede dobýt a obrátit na křesťanskou víru.

Jindřichova livonská kronika právě tuto výpravu líčí. Je vyprávěna v první osobě a popisuje dvě desetiletí na dnešním území Lotyšska a Estonska. Příběh se odehrává uprostřed panenských lesů, zamrzlých řek a hlubokých sněhových závějů, na jejichž pozadí dochází

1. Pohani a křesťané

k neuvěřitelným krutostem: stínání hlav, usekávání rukou, kuchání vnitřností. Lidé jsou upalováni zaživa a nepřátelé pojídají jejich srdce, v nichž se údajně skrývá životní síla. Ani mezi konvertity ke křesťanství nevládne spokojenost. Jakmile odpluje křesťanská flotila, která je obrátila na víru, část pohanů se vrhne do nejbližší řeky, aby ze sebe vydrhli křest, který právě podstoupili. Pak pokácejí to, co považují za křesťanské modly, naloží je na vor a pošlou po vodě za nimi. V Estonsku se zase pohané vzbouřili a svrhli vládu křesťanů. Vzápětí se vydali na hřbitovy, vykopali své mrtvé a podle dávného zvyku je zpopelnili.

Obzvlášť obtížné bylo vymýtit dávný kult stromů. Když křesťanští kazatelé v Estonsku srovnali se zemí nádherný posvátný háj zasvěcený bohu Tarapitovi, místní byli šokováni, že stromy nekrvácejí tak jako lidé. V severním Polsku se misionáři pokusili o totéž, ale Prusové jim stali hlavy. V Pomořansku u hranic Polska s Německem uctívaly místní kmeny dva posvátné stromy: krásný starý ořešák a mohutný stinný dub, pod nímž prýštil pramen. Pohanům se podařilo kněží uprosit, aby stromy nekáceli, pod příslibem, že na oplátku konvertují ke křesťanství. Zapřísahali se, že přestanou stromy uctívat; nyní už budou jen odpočívat v jejich stínu a kochat se tou nádherou.⁸

Přes veškeré násilí, které křižáci vynaložili, se nepovedlo staré zvyky zcela vymýtit. Dál se provozovaly tajně, nebo se skryly pod pláštík křesťanství. V některých oblastech se pohani s dobyvateli domluvili, že jejich tradice zůstanou zachovány. V západním Lotyšsku skupina místních svobodných zeměpánů, známých jako kuronští vévodové, uzavřela dohodu s Řádem německých rytířů. Za pomoc v boji proti jejich pohanským bratrům byly vévodům uděleny dvě výsady. Zaprvé směli i nadále zpopelňovat své mrtvé, což byl zvyk, který křesťanští duchovní dlouho odsuzovali, a zadruhé nemuseli pokácet svůj posvátný háj. Tento lesík byl společný pro sedm vesnic a považoval se za nedotknutelný. Nesmělo se tam sbírat chrástí a lov byl povolen pouze jednou ročně, za zimního slunovratu. Všechna ulovená zvíř se pak společně snědla na velkolepé hostině, kde pivo teklo proudem a tančilo se až do rána. Byl to divoký hon a všechny trofeje náležely bohům.⁹

Stopy po posvátném háji, kde kuronští vévodové kdysi pořádali hostiny, se zachovaly dodnes. Jedna jeho část, háj Elka, se nachází několik

kilometrů na jih od městečka Kuldīga v Lotyšsku. Ještě hluboko ve dvacátém století bylo v tomto kdysi posvátném háji zakázáno rozdělovat oheň a lámat větve. Ten, kdo tabu porušil, riskoval, že zapříčiní požár nebo něčí smrt. Pokud se ovšem ve vesnici konal pohřeb, karta se obrátila. Všichni obyvatelé se vydali do lesa, každý ulomil větev a zpíval: „Neumírejte, lidičky, na hřbitově už místa není!“

Dnes je všech sedm vesnic kuronských vévodů prakticky vylištěno v důsledku sovětské pozemkové reformy a hromadné emigrace na západ. Jejich poslední posvátný háj však stále existuje. Je to kousek lesíka po obou stranách hlavní silnice mezi Kuldīgou a Aizpute. Jednoho umrholeného červencového dne jsem se vydal pátrat po nějakém hmatatelném důkazu o víře, na níž Kuronci po řadu století tak houževnatě lpěli. Díky vytrvalým deštům a dlouhým severským dnům získala krajina až nadpřirozeně sytou mechovou barvu. Když po třetí přeháňce během tří hodin konečně vykouklo slunce, ze silnice a vysokých stromů na nedalekých kopcích stoupala pára. Na kraji strniště si párek jeřábů čistil peří a po poli se v řadách procházeli čapi, hledající potravu v čerstvě vyoraných brázdách.

Moc rád bych teď řekl, že když jsem stanul uprostřed toho háje, pocítil jsem přítomnost dávných bohů polí, lesů, vod a strání, ale byla by to lež. Samotný lesík je malý, o rozloze sotva pár akrů. Porost tvořený především mohutnými lípami a zakrslými břízkami spíš připomíná remízek někde za humny. Protíná ho hlavní silnice do Aizpute jako otevřená jizva. Z dálky však stále působí impozantním dojmem. Háj Elka roste na nízkém pahorku a vypadá, jako by se vznášel nad okolní krajinou. Při pohledu z nejbližší vesnice splývají koruny stromů s mraky. Kdo může s jistotou vědět, čím je to hlas, když zakvílí meluzína ve větvích?

V dnešním Estonsku, Lotyšsku, severním Polsku a bývalém Východním Prusku bylo křesťanství prosazeno násilím. Jedinou výjimku mezi pobaltskými zeměmi představovala Litva, kde místní knížata neúnavně bojovala s dobyvačným Řádem německých rytířů a udržela si pohanskou víru až do konce čtrnáctého století. Litva nakonec přijala křesťanství v roce 1387, rok poté, co se litevský velkokníže Jogaila oženil s polskou královnou Hedvikou z Anjou a založil Polsko-litevskou unii. Ta přetrvala až do roku 1795, kdy byly obě země vymazány z mapy a jejich území si rozdělily sousední mocnosti.

1. Pohani a křesťané

Pro Jogailu byla konverze ke křesťanství cenou za spojenectví. Křesťanské Polsko a pohanská Litva měly společného nepřítele v Řádu německých rytířů. Tento starý křižácký řád maskoval své výboje šířením křesťanství, ale ve skutečnosti mu šlo hlavně o drancování bez ohledu na to, zda je nepřítel křesťan či pohan. Po nástupu na trůn byl Vladislav II. Jagello (Jogailovo nové křesťanské jméno) schopen shromáždit dostatečně velké vojsko, aby v roce 1410 v bitvě u Grunwaldu křižáky porazil.

Přechod Litvy ke křesťanství byl politickým rozhodnutím. V dřívějších staletích by se totéž dalo říct o Polácích, Čechách (a Moravanech), Uhrech, Bulharech a Srbech. Na rozdíl od většiny pohanských Baltů měly tyto národy silný stát, příliš mocný a vzdálený od svých křesťanských sousedů, než aby mohl být obrácen na víru násilím. Přesto mezi roky 800 až 1000 všechny křesťanství přijaly. Velkomoravský kníže Mojmír konvertoval v roce 831, bulharský chán Boris v roce 864, Bořivoj I. v Čechách v roce 884 a polský panovník Měšek I. v roce 966. Svatý Štěpán I. Uherský, který už křesťanem byl, porazil v roce 997 svého pohanského příbuzného a na nově nabytých územích zavedl křesťanský řád. Pro všechny tyto vládce znamenal přechod ke křesťanství možnost vést politiku na evropské úrovni. Bylo to znamení pro jejich rivaly, že na šachovnici manželských paktů a vojenských aliancí, kde se odehrává velká hra evropské diplomacie, je nutno počítat i s nimi. Kde však tito dávní panovníci získali svou moc?

Ve většině východoevropských zemí začíná písemná historie okamžikem náboženské konverze. Zároveň se rodí i lži a báchorky. Najatí kronikáři, obvykle západní mniši, spřádají zbožné mýty o tom, jak jejich panovníci získali královskou korunu. Například moudrá kněžna Libuše, která vládla Čechům prostřednictvím proroctví a předpověděla budoucí slávu Prahy. Z pohodlí svého honosného lože dopřávala sluchu žalobám, spravedlivě soudila sváry a neshody a uměla věštit, přesto byli kmenoví předáci s její vládou nespokojeni. Přáli si mít za panovníka muže. Libuše se vysmála jejich úzkoprsosti, ale nakonec souhlasila, že si vezme muže, ustanoví jej knížetem a podřídí se jeho vůli. A jelikož byla věštkyně, přesně jim popsala, kde ho najdou.

Její budoucí choť se jmenoval Přemysl a právě oral se dvěma voly na úhoru uprostřed lesů. Pohostil Libušiny posly plesnivým chlebem

a kusem sýra na převráceném pluhu a pak se s nimi vydal na Vyšehrad ke kněžninu loži. Libuše s Přemyslem zde uzavřeli svazek, načež se opili a obcovali spolu. Dynastie Přemyslovců, kterou společně založili, trvala čtyři sta let. Přemysl Oráč ani jako mocný vládce nikdy nezapomněl, z jakých poměrů pochází. V knížecí komoře na Vyšehradě uchovával obnošené střevíce z lýčí, aby mu připomínaly prostý původ rodu.

V Polsku zase vládl kníže Popiel, který byl tak krutý, že ho poddaní uvrhli do věže, kde ho sežraly myši. Na trůně ho vystřídal vládný kolář jménem Piast. Proslavil se tím, že napojil pivem žíznivé pocestné a pozval je na pitku. Jeho potomci pak Polsku vládli celá čtyři staletí.

Korbel piva, skýva plesnivého chleba, kůrka sýra: to jsou slovanské Excalibury. Na pověstech o chudých rolnících a řemeslnících, z nichž povstali králové, je něco sympaticky demokratického. Naproti tomu kořeny turkické dynastie, která vládla Bulharům, sahaly až k Hunovi Attilovi přezdívanému Bič Boží a uherští Arpádovci, rovněž neslovanského původu, tvrdili, že pocházejí z obřího bájného ptáka Turula. Všechny ty legendy jsou bohužel nesmysly. Skutečný historický původ východoevropských říší není zapsán v kronikách, ale je zaznamenán v půdě. Jejich příběh teprve vychází na světlo.

Když se v roce 2000 rozšiřovala dálnice A1 z Varšavy na sever, archeologové narazili na hřbitov. Datovali jej do konce desátého nebo na začátek jedenáctého století, tedy do období, kdy Polsko přijalo křesťanství a jeho vládci vstoupili na evropskou scénu. Odborníci provádějící vykopávky si u pohřbených všimli podivné věci: těla nebyla zpopelněna, jak bylo na pohanských hřbitovech zvykem, ale ani obrácena k východu podle křesťanské tradice. Místo toho byla orientována severojižně, což bylo dosud pozorováno jen u vikingských nebožtíků.

Ženy byly pochovány se vzácnými šperky ze zlata a skleněných korálek, evidentně vyrobenými v královských zlatnických dílnách v Bagdádu a Byzanci. Muži byli vyzbrojeni nádhernými cizokrajnými zbraněmi, například franskými meči a chazarskými sekýrami. Průzkum kosterních pozůstatků potvrdil, že většina mrtvých pochází ze Skandinávie, ačkoli někteří byli ještě z větší dálky — z centrálního Ruska na východě a severní Itálie na západě.¹⁰

1. Pohani a křesťané

Co to bylo za lidi? S největší pravděpodobností šlo o příslušníky polské královské gardy. Arabské zdroje uvádějí, že je první polská knížata zahrnovala mimořádnou přízní. Nebylo divu, vždyť se tito strážci stali základem a oporou jejich moci. Panovníci potřebovali nájemné ozbrojence, jelikož největším zdrojem jejich bohatství v devátém a desátém století nebylo vybírání daní od rolníků; hlavním vývozním artiklem se stali otroci. Není náhodou, že tento obchod prožíval období největšího rozkvětu právě v době, kdy se Čechy, Morava a Polsko stávaly svébytnými státními útvary. Provozovali je křesťané, židé i muslimové, zatímco zajatci byli většinou pohani. Kupci se obvykle rekrutovali z bohatých islámských chalífátů v Iráku a Andalusii, kde byla neustálá poptávka po otrocích různého původu. Slované byli ceněným artiklem, protože vynikali šikovností a řemeslnou zručností. Největší poptávka ovšem byla po eunuších. Dobové prameny tvrdily, že nekastrovaný slovanský otrok zůstane už navždy hrubý a prostoduchý, ale po vykleštění ho lze po všech stránkách zušlechtit.¹¹

Dějiny slovanského obchodování s otroky povětšinou nejsou zachyceny v písemné podobě; musíme je vyčíst z půdy. Poklady plné arabského stříbra, zakopané všude možné od Švédska až po České země, vyznačují dálkové trasy, po nichž proudili zajatci ze severu na jih, kde končili na trzích v Bagdádu a Córdobě.

V téže době fungovaly dvě konkurenční obchodní stezky, obě zaměřené na obchod s lidmi. První začínala v Novgorodu v severním Rusku a mířila na jih ke Kaspickému a Černému moři. Druhá vedla po pevnině z Pobaltí až na známé pražské tržiště s otroky. V Rusku nakládali zajatce do kánoí z vydlabaných kmenů a odváželi je po proudu směrem ke Krymu a dolnímu toku Volhy. Přes Karpaty však žádná řeka netekla, takže otroci museli polským a českým územím pochodovat pěšky. Při zkoumání této stezky si archeologové uvědomili něco, co jim po celá desetiletí leželo přímo před nosem. Už dávno jim vrtalo hlavou, jakou funkci asi měly obrovské, zdánlivě neobývané pevnosti. Šlo o jakousi zadržovací vazbu, kam mohlo být umístěno velké množství otroků, než nastalo vhodné roční období a karavana mohla pokračovat dál na jih.

Polsko, Čechy a Morava vznikly na trasách těchto karavan. Jejich první panovníci byli obchodníci s násilím, kteří bohatli na tom, že podnikali válečné nájezdy na okolní oblasti a svou kořist spoutanou v řetězech

pak prodávali na tržištích ve Středomoří a na Blízkém východě. Není divu, že propagandisté vymýšleli historky o čestných a spravedlivých oráčích a skromných kolářích, když moc jejich vládců ve skutečnosti pramenila ze zotročování vlastních obyvatel a z jejich prodeje na významných trzích v Benátkách a Córdobě, podobně jako když první ruská knížata bohatla na obchodech se stejnou komoditou v Bagdádu a Konstantinopoli.

Zatímco ruský, český i polský stát vznikl díky propojení ozbrojených sil s obchodem, první náčelníci Uherska a Bulharska si vystačili s obyčejným drancováním a rabováním. Oba národy byly původně kočovnými kmeny, pocházejícími z jihoruských stepí. Tito nájezdníci dorazili do Evropy jako blesk z čistého nebe. Bulhaři začali od počátku sedmého století pronikat hluboko do Byzantské říše, až nakonec jižně od Dunaje založili svou vlastní kmenovou říši.

Maďaři (neboli Uhři) se poprvé objevili na Balkáně asi o dvě stě let později. Původně byli spojenci Bulharů, ale brzy začaly maďarské hordy provádět ničivé nájezdy hluboko do západní Evropy. Šla z nich hrůza. Jistý kronikář popisuje, jak jeden z prvních uherských knížat rozbíjel nepřatelům hlavy jako „zralé tykve“. ¹² Dokonce i maďarské kněžny byly kruté a nelítostné: jedna z prvních prý „nezřízeně pila, cválala na koni jako rytíř a dokázala zabít chlapa holýma rukama“. I tito ostřílení válečníci však nakonec následovali své pohanské bratry a vstoupili do řad křesťanů.

Pro pohanské náčelníky, kteří se stali prvními křesťanskými panovníky ve východní Evropě, byla konverze pragmatickým rozhodnutím, jež s sebou ovšem neslo duchovní dilemata. Svědčí o tom například dopis, který v roce 866 poslal bulharský chán Boris I. papeži Mikuláši I. Tou dobou už Starobulhaři žili v Evropě přes dvě stě let. Za tu dobu postupně splynuli se svými slovanskými sousedy — zemědělci, ale stále se neústupně drželi starých zvyků stepních národů a pohanské víry. Když chán Boris zvažoval, zda má vstoupit do římské, nebo raději do byzantské církve, potřeboval se lépe seznámit s detaily. Sepsal proto seznam dotazů pro papeže. Smí muži nadále nosit kalhoty, když se stanou křesťany? A co ženy? Kolik manželek může muž mít? Je po otěhotnění nebo během předvelikonočního půstu povolen pohlavní styk? Smí se muži v pátek koupat? Mají se v kostele nosit turbany? A je ještě stále povoleno léčit rány kouzelným kamenem? ¹³

1. Pohani a křesťané

Papež zodpověděl chánovy otázky bod po bodu: kalhoty, koupel i turban lze akceptovat; kouzelné kameny a polygamii spíše ne. Tyto odpovědi zřejmě chána uspokojily víc než reakce, jakou na tytéž dotazy obdržel od ortodoxního patriarchy v Konstantinopoli. Přesto dal nakonec přednost Řekům. Bylo to pragmatické rozhodnutí: byzantští císaři byli blíží a měli silnější armádu než Římané. Podobné kalkulace byly příznačné pro christianizaci celé oblasti. V devátém století se k Bulhárům v byzantské sféře vlivu připojili Srbové.

V roce 987 následovala jejich příkladu kyjevská knížata. Tyto napůl vikingské a napůl slovanské vojevůdce přitahovalo byzantské křesťanství po estetické i politické stránce. Když poprvé spatřili kostely v Konstantinopoli, oněměli úžasem. Jistý kronikář později zaznamenal, že po vstupu do chrámu Hagia Sofia nevěděli, zda „jsou v nebi nebo na zemi“, a okamžitě poznali, že „tam přebývá Bůh“.¹⁴

Ruská knížata se tedy nakonec nechala zlákat krásou, ačkoli svou roli jistě sehrál i fakt, že Konstantinopol byla zároveň jejich největším obchodním partnerem. Jinde zvítězily prozaičtější důvody. Největší hrozba pro nezávislost Čechů, Chorvatů a Poláků přicházela ze západu, konkrétně z Franské říše a jejího nástupce, většinou germánské Svaté říše římské. Oba státy vyznávaly katolickou víru. Slovanská království se proto raději obrátila přímo na Řím, aby se vyhnula násilné christianizaci ze strany Franské říše a mohla si vytvořit své vlastní křesťanské instituce, nezávislé na německém císaři.

Tato rozhodnutí, plynoucí z konkrétních politických poměrů v devátém a desátém století, měla dalekosáhlé důsledky. Kvůli nim se východní Evropa stala hranicí mezi soupeřícím křesťanstvím Říma a Byzance. Dělicí čára mezi pravoslavím a katolictvím procházela samým srdcem mnoha států, což vyústilo ve staletí konfliktů a svárů. Ještě ve dvacátém století vedlo napětí plynoucí z velkého schizmatu k rozpadu a vnitřnímu rozkladu národů. To vše ovšem bylo pro první křesťanské panovníky východní Evropy vzdálenou a těžko představitelnou budoucností. Jejich největší starostí bylo, jak začlenit křesťanství do každodenního života svých poddaných.

Aby se křesťanská víra uchytila, musela v první řadě zdomácnět. Nejjednodušší způsob, jak toho dosáhnout, bylo najít nějaké místní svaté a začít je uctívat. Bylo dobré, když po sobě zanechali nějaké relikvie,

kteře mohly přejít do královského držení, a ještě lepší, šlo-li přímo o členy panovnické rodiny. To mělo hned dvě výhody — vládnoucí dynastii to dodávalo větší legitimitu a pro širší křesťanskou veřejnost to posloužilo jako hezká demonstrace víry.

Zakladatelem uherského státu byl první křesťanský král Štěpán I. Uherský, který byl prohlášen za svatého za to, že zabil svého pohanského strýce. Podobně tomu bylo v Srbsku. Svatý Sáva I. byl královský syn, který uprchl před svými povinnostmi správce provincie, aby se stal mnichem na svaté hoře Athos a později významným učencem, polyglotem a prvním srbským arcibiskupem. V českých zemích se této pocty dostalo Václavovi, jenž byl členem vládnoucí dynastie Přemyslovců.

Václava jeho hagiografové líčí jako nesmírně zbožného hochu. Často v noci vstával a tajně se vyplížil ze své komnaty v královském paláci do nedalekých polí. Tam za měsíčního svitu žal pšenici, mlel obilí, prosíval mouku a pekl z ní hostie na mši svatou. Jindy se uprostřed noci vypravil na procházku do zámecké vinice a sklízel tam hrozny, z nichž pak lisoval mešní víno ke svaté oběti.¹⁵ Václav tyto noční výpravy podnikal až do svých osmadvaceti let, kdy ho nechal zavraždit jeho bratr Boleslav I. Ukrutný.

Dalším urozeným Čechem byl svatý Vojtěch (biřmovacím jménem Adalbert, polsky Wojciech), národní patron Čechů a Poláků. Vojtěch už od útlého dětství studoval na kněze a brzy se začal pohybovat v nejvyšších církevních kruzích. Jako poměrně mladý se stal pražským biskupem, ale brzy ztratil oblibu, protože kázal proti mnohoženství a českému zvyku obchodovat s křesťanskými otroky. Vojtěch musel uprchnout zpět k německému císařskému dvoru, odkud se před nedávnem vrátil. Tam ale nevěděli, co si s ním počít. Vojtěch se celé dny modlil a studoval. V noci, když všichni spali, vstával a šel celému císařskému dvoru naleštit střevíce, což sice svědčilo o jeho laskavosti a pokoře, ale na prestiži mu to nepřidalo.¹⁶ Nakonec bylo rozhodnuto, že by se Vojtěch měl stát misionářem. V roce 997 vyrazil na sever k Baltu obracet pohanské Prusy na křesťanskou víru. Počínal si však příliš nekompromisně, pohanů mu pořádně nerozuměli a poté, co svévolně vstoupil do posvátného háje, mu usekli hlavu a narazili ji na kůl. Polský král Boleslav Chrabrý pak jeho ostatky vykoupil

1. Pohani a křesťané

(vyvážil je prý zlatem), načež duch svatého Vojtěcha začal konat zázraky.¹⁷

Zbožní muži stížení nespavostí a mučednickou smrtí: takoví byli první svatí v oblastech, kde katolická víra teprve zdomácněla. Jejich vysoký původ skýtal naději, že jejich ostatky propůjčí dříve pohanské zemi posvátnou moc. Byli však svatořečení z politických důvodů a lidé k nim měli spíš vlažný vztah. Dál na jih, ve světě ortodoxního křesťanství na Balkáně, byl kult svatých mnohem silnější, zejména proto, že svatí byli hlouběji propojeni s pohanskou minulostí. Převzali řadu funkcí bohů, jež nahradili.

Svatý Eliáš, známý jako Hromobijce, ovládal blesky a bouře, podobně jako v minulých dobách Zeus nebo slovanský Perun.¹⁸ Svátý Teodor každý rok přijížděl slunečním kočárem s dvanácti jezdci a přivázel léto.¹⁹ Svátý Bartoloměj zase „otevíral podzim“ a „zaváděl mrazíky“. Tito svatí hráli významnou roli při pravidelném střídání ročních období, což bylo velké drama, podle něhož se řídil život všech zemědělských společností.

Každý rok se slunce na obloze zvětšovalo, jeho žár sílil a úroda dozrávala, načež se uprostřed zimy opět zmenšilo a vychladlo, takže se zdálo, že se život na zmrzlých polích už nikdy neobnoví. Přesto všechno záviselo na jeho návratu, který nebyl zdaleka samozřejmostí. Slunce a jaro měly své nepřátele a potřebovaly silné zastánce. Každý rok v zimě se drak snažil spolknout slunce, a tak se musel svatý Eliáš se svatým Jiřím vypravit do podsvětí a osvobodit je.

V létě se různé nadpřirozené síly spojovaly ve snaze připravit pole o plodnost, ukrást úrodu nebo ji poničit kroupami. Tito ďábelští protivníci na sebe brali podobu hadů, draků, vlkodlaků nebo čarodějnic. Svatí se je tu a tam snažili potírat, ale většinou raději nechali bojovat oheň proti ohni.

Vzadu za sluncem a hluboko v podzemí sváděli netvoři lýtý boj o vládu nad zemí a nebem. Po celé východní Evropě hlídali „hodní vlkodlaci“ a „hodní draci“ (obvykle v lidské podobě) své obce a chránili je před silami zla, které je ohrožovaly zvenčí. Optikou tradiční víry to bylo naprosto logické, těžší však bylo to vysvětlit příslušníkům křesťanské elity.

V roce 1691 byl v lotyšském městě Jaunpils souzen za kacířství jistý muž jménem Thiess. Bylo mu už přes osmdesát let a ve vesnici, kde

žil, se těšil velké úctě. Byl však zároveň vlkodlak. Soudce šokovalo, že to dobrovolně přiznává. Thiess jim vysvětlil, že on není zlý vlkodlak, který krade lidem úrodu, ale hodný — jeden ze „psů božích“, kteří bojují o sklizeň s čarodějníky z nedalekých zemí, například z Ruska či Estonska. Tyto bitvy se odehrávaly každý rok kolem Vánoc přímo v pekle, do něhož se vcházelo skrz nedaleký močál. Vlkodlaci pokaždé nevyhráli, ale toho roku se jim to podle Thiessových slov povedlo. Přinesli z pekla spoustu ječmene a žita, které pak vyhodili vysoko do vzduchu, aby dopadlo na pole bohatých i chudých.²⁰

Soudci Thiessovo vysvětlení nepřijali a odsoudili ho ke zbičování a vypovězení ze země. Nepovažovali za možné, aby byl někdo vlkodlak a zároveň dobrý křesťan. Možná, že kdyby lépe znali dějiny, změnili by názor — v Livonsku totiž nebyl fenomén vlkodlaků žádnou novinkou. Ještě v šestnáctém století bylo všeobecně známo, že se během „vánočního dvanáctidení“ objevují mezi lidmi. Jinde ve východní Evropě se tomuto období běžně říkalo „psí dny“ nebo „barbarské dny“. V dávných představách staré zemědělské Evropy byla tato část roku nejnebezpečnější — tehdy je blána mezi naším a oním světem nejtenčí a všichni se zatajeným dechem čekají, jestli se slunce opět vynoří ze svého vězení.

Poměštění luteráni, naslouchající Thiessovi u soudu, už tuto tradici neznali. Zápis ze soudního jednání je vskutku fascinující počtení. V jednom bodě Thiess prohlásil, že spolu s ostatními vlkodlaky opékali sele. Soudce zajímalo, jak to mohli udělat, když „měli vlčí hlavy a tlapy“.²¹ Odpověď přirozeně zněla, že vlkodlaci maso roztrhali a nabodli na rožen ve vlčí podobě, ale hodovali už jako lidé.

Historici se dnes domnívají, že Thiess popisoval jistou formu šamanismu. Bitva, kterou zmiňuje, se odehrávala v transu nebo ve snu. Velmi podobné zvyky známe zhruba ze stejné doby v Uhrách — až na to, že zde místo vlkodlaků vystupovali draci a k nejmocnějším šamanům patřily ženy.

Ve východoevropské mytologii se draci objevovali v různých podobách: jedni kradli úrodu, jiní ji naopak chránili. Maďarští dračí šamani, označovaní jako *táltošové*,* využívali sílu hodných draků ve prospěch

* Čti *táltošové* (pozn. překl.).

1. Pohani a křesťané

lidí. Měli dar jasnozřivosti: uměli léčit nemocné, předpovídat budoucnost nebo najít ukrytý poklad. *Táltosové* však byli především ochránci, kteří měli za úkol bránit svou vesnici nebo oblast před útokem nadpřirozených sil.

Táltosové se podobně jako livonští vlkodlaci často dostávali do křížku s církevní vrchností. Nezřídka si je pletli s čarodějníky. Z dobových soudních spisů lze vyčíst, jak *táltosové* nahlíželi sami na sebe a co si o nich mysleli jejich sousedé. Většinou budili úžas až posvátnou hrůzu. V roce 1626 při procesu s *táltos* Erszébet Ormosovou o ní jeden ze svědků prohlásil, že se „paktuje s draky“. Tuto obrovskou moc ovšem měl i ten nejobyčejnější *táltos*. Erszébet Tóthová, která pocházela z městečka východně od Budapešti a stanula před uherským soudem v roce 1728, podle vlastních slov vládla nadpřirozenými schopnostmi. Prostřednictvím svého duchovního dvojníka se uměla dorozumívat se záhrobím. Její dvojník se dokázal přenést až do Turecka, přesto byl její manžel přesvědčený, že Erszébet je stále po jeho boku.

Erszébet Tóthová uměla hledat poklady a odhalovat zloděje. Po nocích se potulovala v ulicích a přesně věděla, kde se co šustne. Chránila své rodné město před zemětřesením, ale měla i významnější povinnosti. Tvrdila, že kdyby nezasáhla, Uhry by přišly o třetinu svého území. Byla ochránkyní, ale dokázala neohrožené bránit i samu sebe: „Jsem dcerou Boží. Každému, kdo mě bude ohrožovat, pohlédnu upřeně do očí, a on zemře.“²²

Podle tradiční víry byli mrtví všude, schovaní pod domovními prahy, ve vodních vírech i na rozcestích. Mrtví mohli svým požehnáním zajistit dobrou úrodu, ale jejich nespokojenost byla horší než prokletí. V určitých obdobích roku se projevovali víc než jindy. Dušičky (Památka zesnulých), které připadají na 2. listopadu, se dodnes slaví jako velký katolický svátek mrtvých, nebyl ale jediný. Na Štědrý večer se například zesnulí rodinní příslušníci vraceli domů a občas i ve dnech před Velikonoce.²³ Na Škaredou středu se zapalovaly ohně, aby se duše zemřelých zahřály.²⁴

Mrtví často přicházeli z vlastní vůle, bez pozvání. Těmto navrátilcům z říše mrtvých se říkalo upíři nebo vampýři. Slovo upiór je zřejmě polského původu, ale víra v tyto zlovolné záhrobní bytosti byla rozšířená

ve většině východní Evropy — vlastně ve všech zemích kromě Estonska. Zajímavé přitom je, že se prakticky vůbec neprojevovala v žádném ze sousedních států, s výjimkou Řecka. S trochou nadsázky lze tedy východní Evropu označit za upířskou — spojuje ji neviditelná pavučina víry, že mrtví mohou od živých leccos požadovat, ale že existují způsoby, jak je zapudit.

Západ se o těchto nepřátelských bytostech dozvěděl v důsledku velké epidemie vampyrismu, která postihla rakouské vojenské pohraničí ve 20. a 30. letech osmnáctého století. Tato příhraniční oblast, kopírující hranici mezi Habsburskou a Osmanskou říší v dnešním Chorvatsku a Srbsku, byla prazvláštním místem: těžce opevněná země nikoho, kterou střežili slovanští uprchlíci zpod turecké nadvlády, sloužící pod velením německých důstojníků. Zde došlo k prvnímu střetu osvícenství se světem balkánských lidových mýtů. Vojenští lékaři v parukách a s vědeckými spisy Newtona a Voltaira čouhajícími z kapes byli povoláni do zapadlých vesniček, kde objevili věci, o jakých se jim nikdy nesnilo: hřbitovy rozkopané hrob za hrobem, s těly nebožtíků, kteří měli srdce probodnutá ostrými hlohovými kůly. Vesničané tvrdili, že to všechno mají na svědomí neklidní mrtví. Jediný způsob, jak je přinutit k odpočinku, bylo proklát je kůlem, a pokud se z těla vyřinul proud krve, bylo to znamení, že viník byl odhalen správně. Pro rakouské lékaře, díky jejichž zprávám se upíři dostali do obecného evropského povědomí, to představovalo velký šok. Upíři pak postupem času metamorfovali do své západní podoby nesmrtelných krvežíznivých náměsíčníků, kteří bloudí nocí a naplňují zapovězené sny.

Tato verze nemá prakticky nic společného s realitou — je to čirá iluze. Východoevropští vampýři se od svých západních protějšků diametrálně liší. V první řadě nemají upíří tesáky a jen zřídkakdy sají krev. Jsou to noční tvorové, ale sluneční světlo jim neškodí. Odlišují se také místo od místa: vampyrismus není diskrétní veličina, nýbrž spektrum. V Bulharsku se věří, že upír je stín, a ten stín je jeho duše. V Makedonii si lidé představují, že upíři připomínají měchy krve s očima jako žhavé uhlíky. Nemají kosti, takže stačí jediné píchnutí a je po nich, krev z nich vyteče jako vzduch unikající z balonku. V Srbsku se věří, že upír se rodí „s břichem plným krve“, ale pokud vydrží třicet let, opět nabude pevného skupenství. V této fázi pak vampýři vypadají jako lidé.²⁵

1. Pohani a křesťané

Upíři se často snažili zařadit zpátky do svého starého života. Záviděli živým a toužili se k nim opět připojit.

Tyto znovu oživé bytosti občas využívaly svůj nový život jako příležitost vydělat si peníze. Například jeden upír v Kosovu, kterého vyhnali z rodné vesnice, odešel do nedalekého města a tam si otevřel krámk, který pak řadu let úspěšně provozoval, než ho odhalili. Nakonec ho usmrtil rozlícený dav. Jistý bulharský upír z vesnice Nikodin, který zemřel v pouhých sedmnácti letech, odjel do cizího města, kde se stal velmi šikovným řeznickým učedníkem.²⁶ Bulharský upír z Dospeje v Samokovské obštině zase odešel z domova a našel si práci v Istanbulu. O mnoho let později ho někde náhodou potkala jeho žena. Všude rozhlásila, že není tím, za koho se vydává, ale že jde o oživlou mrtvolu jejího manžela. Příbuzní dali na její slova a upálili ho v seníku.

Nebohé přízraky! Nemohu se ubránit dojetí nad osudem těch kameníků a řeznických učňů, kteří dostali šanci na nesmrtelnost, a přesto dál pokračovali svou cestou a dělali v podstatě totéž, co vždycky. Připomínají mi příběh, který před soudem vyprávěla jedna polská čarodějnice. Když jí ďábel nabídl, že jí splní každé přání, požádala o dvě hodiny v toruňské krčmě — taková cena se zkrátka platí za omezené obzory.²⁷

Tyto tragikomické historky přece obsahují zrnko pravdy o základní podstatě východoevropských vampýrů. Nejsou to primárně bytosti, které se vracejí ze záhrobí, aby škodily živým. Spíš jde o mrtvé, co zapomněli zemřít. Namísto aby se v klidu odebrali do záhrobí, snaží se ze všech sil žít jako doposud, spí se svou ženou, peskují děti, sem tam se pomstí někomu, kdo jim ublížil. Hysterie, která se kolem nich rozpoutala ve 30. letech osmnáctého století, opředla postavu upíra nesčetnými vrstvami mýtů a romantických fantazií a zastřela jeho pravou povahu. Pokud chceme zjistit, co znamenal upír v dobách, než scénu ovládl Drákula, netopýři a girlandy z česneku, musíme se vrátit hlouběji do minulosti, do dob, než vykrytalizovaly legendy.

V roce 1718 pohřbili v městečku Stará Lubovňa na dnešním Slovensku muže. Jmenoval se Michael Kasperek a byl to Polák — kupec s vínem, šejdíf a tak trochu sukničkář. Pohřeb proběhl zcela normálně:

Kasperek byl řádně pochován na hřbitově u kostela v rakvi potažené rudým hedvábím a zanechal za sebou truchlící vdovu a dluhy.

Osm dní po pohřbu se Kasperek vrátil. Zjevil se v noci jako duch svému sluhovi. Vyvolával rvačky, kousal, mlátil a škrtil lidi. Shodil kupce s chmelem do řeky Poprad. Vtrhl na cizí svatbu a požadoval, aby ho nakrmili rybou. Když mu svatebčané odmítli nalít víno, vyzunkl celou lahev, porozbíjel všechny sklenice a odcválal na bílém koni. Měšťané byli zděšení a stěžovali si na radnici. Místní kněz požádal o radu biskupa v Krakově. Město sice patřilo Uhrám, ovšem jeho kostely spadaly pod polskou církevní správu a většinu obyvatel tvořili Němci — typický východoevropský mišmaš.

Kasperek mezitím dál slídl kolem. Vyspal se se svou vlastní vdovou a přivedl ji do jiného stavu. Totéž provedl dalším čtyřem ženám. Pak zmizel. Všichni si oddechli. O tři týdny později se objevily zprávy, že ho viděli ve Varšavě, jak platí staré dluhy a dělá si nové. Nakonec po několika měsících povolil biskup vyšetřování a soudní proces. Jak to ale zařídit, když byl Kasperek stále oficiálně pochovaný na hřbitově? Nakonec ho vykopali, usekli mu hlavu a zbytek těla spálili. Kněz ho pro jistotu ještě vyobcoval z církve.

Kasperek se přesto vrátil. Po celé Staré Lubovni zaplály požáry. Radní si pozvali k výslechu Kasparkova bratra i vdovu. Oba odpřisáhli, že Michael neuzavřel smlouvu s ďáblem a že nevlastní čarodějný prsten. Žhářské útoky mezitím pokračovaly. Místní byli přesvědčeni, že se Kasperek mstí za to, že ho posmrtně popravili. „Upálili jste mě, tak já vás také upálím,“ nechal se prý slyšet. Nakonec vdova učinila doznání. Věděla, proč se Kasperek neustále vrací. Řekl jí, že ho čerti nechtějí pustit do pekla a Bůh zase do nebe, protože vrchnost nespálila jeho vlastní srdce, ale cizí. To bylo řešení celé záhady: srdce v jeho mrtvole bylo ovčí. To právě se pak našlo schované pod kupkou hnoje a bylo obřadně spáleno na radnici ve Staré Lubovni.²⁸

Těch několik měsíců, kdy se Kasperek vracel zpátky mezi živé, bylo pro Starou Lubovňu obdobím hrůzy. Přesto měl ten mizera v sobě cosi nezkrotného, téměř komického. Ten starý šejdíř měl tolik životní síly, že se nevešla do hrobu. Ani smrt mu nedokázala zabránit, aby lhal, podváděl, intrikoval a obcoval se ženami. Totéž lze říct i o mnoha jiných. Mrtví po smrti nezmizí. Zůstávají ve své vlastní mysli i v té

1. Pohani a křesťané

naší. Vracejí se znovu a znovu: někdy nám závidí, jindy se cítí ukřivděni a často jen zoufale touží po troše lidského tepla. Poselství, které nám přinášejí, je v zásadě stále stejné: *My žijeme. Žijeme. Srdce nám planou.*

2.

Židé

V roce 1912 se židovský dramatik a folklorista S. Ansky vydal na pouť do Bohem zapomenutého srdce východoevropského židovství. Jeho průzkumná výprava vedla těmi nejzapadlejšími končinami Zóny osídlení. Zóna byla po více než století jedinou částí Ruské říše, kde se směli usadit lidé židovského původu, a tou dobou ji obývalo asi pět milionů Židů, takže šlo o největší židovskou komunitu na světě.

Ansky se na svých cestách zastavoval v každé odlehlé vesničce a trhovém městě, sbíral pověsti a mapoval místní zvyky. Zajímal se i o židovské pamětihodnosti a legendy, které se s nimi pojí. V ukrajinském městečku Kaminka se zašel podívat na hrob rabína Šmuela Kaminkera, známého chasidského svatého muže, který na začátku devatenáctého století proslul tím, že uměl vymítat *dybbuky*, hříšné převtělující se duše. Šmuelovy schopnosti přetrvaly i po jeho smrti. Říkalo se, že jeho hrob chrání Kaminu před požáry i povodněmi. Když však správce hřbitova vzal Anského ke Šmuelovu starému náhrobku a seškrábal mech, který pokrýval jméno zemřelého, k vlastnímu překvapení zjistil, že tam stojí „Moše, syn Mošeho“. Nebyl to Šmuelův náhrobek; lidé si ho tak jenom pamatovali.¹

Celá Kaminka byla na nohou. Rabíni, laici, ženy i děti se hrnuli na hřbitov, aby se na vlastní oči podívali na to skandální odhalení. V jediném okamžiku se jim zhroutil svět. Přišli o světce, který je chránil před nebezpečím. Když Ansky viděl, jak těžce to všichni nesou, snažil se z toho opatrně vycouvat. Začal místní uklidňovat, že podle jeho zkušenosti se náhrobky občas samy přemisťují; z jednoho se kousek ulomí, vzápětí se objeví na jiném a postupem času se tímto způsobem může přesunout celý nápis. Je proto dost dobře možné, že uctívaný rabín Šmuel je skutečně pohřben v hrobě označeném jménem „Moše, syn Mošeho“. Místní přijali jeho vysvětlení s úlevou, protože to znamenalo, že mohou nadále uctívat památku svatého muže a těžit z jeho zázračných schopností.

O devět set let dříve se ve východní Evropě žádné židovské hroby ani duchové nevyskytovali. Podle dávných poutníků šlo o prakticky neobydlené území. Jeden z prvních židovských cestovatelů, který písemně zaznamenal své dojmy z této oblasti, byl arabsky mluvící kupec z Katalánska Ibráhím ibn Jákúb, který kolem roku 965 navštívil Polsko a Čechy. Popisoval, jak celé týdny putoval hustými lesy a mokřady. Těch pár osad, které cestou spatřil, byly dřevěné pevnosti obehnané palisádami ze špičatých kůlů. Jediné významnější město, na které narazil, byla Praha. Sjížděli se tam kupci ze široka daleka a obchodovali s cínem, kožešinami, a především otroky.²

Prvním židovským obyvatelům se východní Evropa jevila jako divoké pohraničí, liduprázdná zelená krajina, která nebyla ničím svázaná s jejich minulostí ani vzpomínkami. Židé přicházející ze Středomoří

2. Židé

a západní Evropy, kde žili po celé tisíceletí, potřebovali najít způsob, jak ji zapsat do své myšlenkové mapy. Začali názvem a pojmenovali řídce osídlené a převážně slovanské území *Kanaán* podle biblického názvu pro Svatou zemi před příchodem Izraelitů. Po celá staletí pak tito raní židovští osadníci mluvili jazykem se slovanskými výrazy zapisovanými hebrejským písmem, který se označoval jako knaanština nebo kanaánština. V pozdním středověku však už tento jazyk prakticky vymizel, splynul s jidiš odvozeným od němčiny, jímž hovořili přistěhovalci z Aškenázu, což je židovský název pro oblast Porýní. Knaanština po sobě nezanechala prakticky žádné stopy, kromě nápisů na mincích a poznámek v dílech rabínské literatury.

Aškenázští Židé, které z Německa vyhnaly pogromy a perzekuce, se přesunuli nejdříve do Čech a na Moravu, odkud se postupně rozptýlili do Uher, Polska a Litvy. Především poslední dvě jmenované země byly pro židovské osídlení obzvlášť příhodné. Po sňatku litevského pohanského velkoknížete Jagella s polskou křesťanskou princeznou Hedvikou v roce 1386 totiž vládl oběma zemím společný panovník. Jejich spojením vznikla obrovská říše, která zahrnovala území většiny dnešního Polska, Litvy a Běloruska, jakož i velkou část Ukrajiny a některé části Lotyšska. Toto ohromné území bylo zaostalé a řídce osídlené. Vládla tam však tolerance, zvlášť v náboženských otázkách. V tomto soustátí (později pojmenovaném Polsko-litevská unie) mohli žít bok po boku katolíci, protestanti i pravoslavní věřící. Muslimové a židé byli také vítáni — ti první sloužili u jízdy a druzí se osvědčili jako šikovní obchodníci a řemeslníci.

Židům se v nové domovině dařilo. Aškenázská populace v Polsko-litevské unii rostla takovým tempem, že to moderní demografové dodnes nedokážou pochopit. Samotní Židé na to měli jednoduché vysvětlení: bylo jim to předurčeno. Legenda pravila, že Bůh se už nemohl dívat na utrpení aškenázských Židů. Když si zase jednou zoufali, že už po generace nemohou najít klidný domov, z nebe se snesl lístek s nápisem: „Jděte do Polska.“ Židé poslechli a byli zde přijati se všemi poctami. Dostali zlato, směli se zde usadit a byli chráněni před nepřáteli. Dařilo se jim a rozptýlili se po celém území. Nedaleko Lublinu narazili na les, kde byl do každého stromu vyrytý traktát Gemary — což jsou komentáře rabínů k první části Talmudu —, takže poznali, že už tu Židé

kdysi sídlili. Ihned pochopili, proč se tato země jmenuje *Polin*, což v hebrejštině znamená „zde spočín“. ³

Polsko, kde prakticky neexistovala náboženská perzekuce a obchod zvkvétal, získalo začátkem sedmnáctého století přízvisko *paradisus judaeorum* neboli „ráj Židů“. Polsko-litevský stát představoval bájnou archu, z níž Židé osídlili zbytek východní Evropy. Většina Židů žijících na začátku dvacátého století v Rusku, Bělorusku, Lotyšsku, Rumunsku, Československu, Maďarsku a na Ukrajině dokázala vystopovat své kořeny až do zemí, které kdysi patřily pod polskou korunu. Dnes je tento vliv ještě silnější a týká se celého světa. Předkové asi osmdesáti procent všech žijících Židů původně pocházejí z Polsko-litevské unie. ⁴

Slovanská „země Kanaánu“ se postupem času stala kolébkou Aškenázů. To ovšem neznamená, že východní Evropa byla domovem pouze aškenázského židovstva. Na Balkáně se vyskytovaly ještě další dvě skupiny Židů. Romanioti hovořili jevanštinou, což je řecký dialekt zapisovaný hebrejským písmem. Jejich kořeny sahají až do dob starého Říma. Romanioti patřili k prvním skupinám Židů na Balkáně, ale koncem patnáctého století došlo k velkému přílivu nově příchozích ze západu. Když Španělsko v roce 1492 vyhnalo ze svého území všechny Židy, mnozí našli útočiště právě v rozrůstající se Osmanské říši. Tito Sefardové — pojmenovaní podle hebrejského názvu pro Španělsko *Sefarad* — hovořili jazykem ladino, odvozeným od hovorové středověké španělštiny, a rychle se stali převažující židovskou komunitou na jihu Balkánu. Až do dvacátého století tvořili většinu židovského obyvatelstva v Bulharsku, Makedonii, Bosně a Srbsku právě Sefardové. Rumunsko s Aškenázy na severu a Sefardy na jihu obě komunity spojovalo.

Přítomnost aškenázských a sefardských Židů ve východní Evropě nejenže přispěla k jazykové diverzitě celého regionu, ale podobně jako dvě opačně nabitě elektrody vytvořila náboj, proud energie, který povzbudil náboženský život obou skupin. Díky jejich vzájemnému vlivu se z východní Evropy stala vhodná aréna pro náboženské inovace a kreativitu — zvlášť tváří v tvář krizi. To lze ilustrovat na příkladu z poloviny sedmnáctého století.

V roce 1648 postihla Židy z Polsko-litevské unie katastrofa. Všechno začalo hádkou mezi dvěma šlechtici, jedním polským a druhým ukrajinským. Polák, který byl vlivnou postavou u královského dvora,

2. Židé

připravil svého soka o dům, přebral mu manželku a ztloukl syna. Ukrajinský šlechtic, který se jmenoval Bohdan Chmelnický, uprchl na východ do kozácké pevnosti na ukrajinské stepi, odkud vedl povstání proti polské nadvládě. Jeho revolta se nesla ve jménu ukrajinského lidu a pravoslavné víry. Ačkoli byli jejím cílem zejména katoličtí vládci Polska, jejími oběťmi se stali spíš Židé. Jako obchodníci nebyli ve venkovském prostředí oblíbení. Jelikož se neměli jak bránit, stávali se Židé z ukrajinské části Polsko-litevského státu terčem všemožných krutostí. Rabín Nathan Hannover, který během povstání působil na Ukrajině, nazval svou kroniku těchto událostí *Propast zoufalství*. Je to přehlídka nepředstavitelných hrůz: oběti zaživa stahované z kůže, s usekanýma rukama i nohama, děti nabodené na kopí, kočky zašité do břicha těhotných žen, nemluvňata zavražděná na matčině klíně.⁵

Ti, kteří přežili, popisovali masakry Chmelnického jako hotový konec světa. Ještě deset let poté se navraceli domů další uprchlíci, případně museli být vykoupeni ze zajetí až v Amsterdamu či Káhiře.⁶ Polsko mezitím stíhala jedna pohroma za druhou: po ničivých kozáckých nájezdech následoval vpád Švédů, Tatarů, Rusů, a dokonce Transylvánců. Do roku 1660 už byla země v troskách.

Tyto války vyháněly polské Židy z domova a ničily jim živobytí. Narušovaly jejich pocit bezpečí; už nikdy se nebudou považovat za hrstku vyvolených. Po celém židovském světě se začali objevovat samozvaní spasitelé a promlouvali k nedočkavým davům, zvláště jeden z Izmiru v turecké Anatolii, který si říkal Šabtaj Cvi. Nový mesiáš přilákal tisíce ovesek v záchvěvu apokalyptického nadšení, jež zachvátilo východ i západ. Těšil se slávě až do památného roku 1666, kdy dostal na vybranou — buď přijme islám, nebo se kvůli své víře stane terčem šípů. Vybral si konverzi. I po Šabtajově odpadlictví mnozí jeho věrní v polsko-litevském státě nadále věřili, že je povolán, aby vykoupil židovský národ.

Chmelnického pogromy otřásly světem polského a litevského židovstva. Židé potřebovali pomoc z nebes; někoho, kdo by za ně orodoval před Božím trůnem. Když Šabtaj Cvi v roli spasitele zvenčí selhal, museli hledat někoho z vlastních řad, kdo by se za ně nahoře přimluvil.

Jejich představy se nejlépe podařilo naplnit židovskému náboženskému mysliteli a duchovnímu vůdci, který byl známý pod přízviskem Ba'al Šem Tov. Jde o bezesporu nejdůležitější osobnost v dějinách

východoevropského židovstva. Ba'al Šem se ještě před smrtí stal mytickou postavou, tajemným velikánem, hrdinou stovky legend. Během jediné generace tyto báchorky zamlžily veškerá fakta o jeho životě.

O mládí Ba'al Šem Tova máme jen málo spolehlivých informací. Narodil se někdy kolem roku 1700 v oblasti Polsko-litevské unie zvané Podolí. Dnes patří k Ukrajině, ale v těch dobách to bylo hraniční území, ležící přesně na křižovatce katolického, pravoslavného a islámského světa. Necelou generaci předtím zde probíhaly kruté boje s Turky a za časů Ba'al Šema bylo území stále zpustošené válkou. V lesích se to hemžilo loupežníky, medvědy a sem tam se objevil i vlkodlak; po cestách (všechny do jedné byly příšerné) se přepravoval dobytek z Moldávie a koření z Istanbulu. Vysoko v horách žili v jeskyních mniši, kteří se věnovali extatické meditaci.

Podolí něčím připomíná Apalačské pohoří a údolí Mississippi v Severní Americe — další pohraniční území, jež se osidlovalo přibližně ve stejnou dobu osmnáctého století. Obě místa, do té doby skrytá před pohledy zvědavých očí, se stala živnou půdou pro zrod legend a povídek. Pověsti, jimiž byl opředený Ba'al Šem Tov, připomínají zkazky o Paulu Bunyanovi a Davym Crockettovi. Hrdina prý dokázal ochočit divokého medvěda a přemoci vlkodlaka. Spřátelil se s bandity nežidovského původu, například s velkým podkarpatským zbojníkem Oleksou Dovbušem, což je jakási ukrajinská verze Robina Hooda. Jeho kočár byl schopen urazit neuvěřitelné vzdálenosti a proslýchalo se, že dokáže vypít džbán nejsilnější rumunské slivovice, aniž by se opil. Kolik dalších zbožných židovských hrdinů se může něčím takovým pochlubit?

Podobně jako Davy Crockett (a na rozdíl od Paula Bunyana) Ba'al Šem skutečně existoval. Máme dopisy psané jeho rukou a známe podrobnosti z jeho soukromého života. Když se kolem roku 1740 usadil v ukrajinském městě Medžybiž, platil daně a účastnil se sčítání lidu.

Vykonával řadu poměrně běžných zaměstnání. Jako mladý učil ve škole a pak se stal košer řezníkem. Po nějakou dobu kopal hlínu, kterou prodával výrobcům keramiky. Později jeho manželka provozovala hostinec a on mezitím meditoval v lesích nad tajnými Božími jmény. Postupem času se zdokonalil v umění zacházet se slovy a písmeny a vytvářel mocná zaklínadla v jakési lidové kabale, která se v té době praktikovala. Přízvisko Ba'al Šem Tov ve skutečnosti znamená „Pán dobrého

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy ***Sbohem, východní Evropo.***
Pokud se Vám ukázka líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.